

SLOVA A VĚCI
Komenského *Lexicon reale pansophicum*
jako pramen¹

Lenka Řezníková – Vladimír Urbánek

„Lexicon Vocum totius linguae recensio
vel index.“²

„Res quicquid aliquid est.“³

„Verbum soni articulati pars rem
aliquam significans.“⁴

Nejpozději počátkem šedesátých let 17. století dospěl Komenský ve svých pansofických snahách k myšlence sestavit výkladový slovník, který by obsahoval a vysvětloval všechny důležité pojmy z oblasti vědění. O svém záměru se rozepsal na sklonku roku 1661 v listu adresovaném Petru Montanovi.⁵ Na přání tohoto amsterdamského tis-

¹ Tato studie je výstupem projektu GA ČR *Mezi renesancí a barokem. Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext* (GB14-37038G), který se řeší ve Filozofickém ústavu AV ČR, v.v.i.

² Jan Amos KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, in: TÝŽ, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (dále jen *Consultatio catholica*), II, Praha 1966, s. 570. („Lexikon <je> přehled nebo seznam slov celého jazyka.“)

³ Tamtéž, s. 634. („Věc <je> něco, co je.“)

⁴ Tamtéž, s. 674. („Slovo <je> část artikulovaného zvuku značící nějakou věc.“)

⁵ Jan Amos KOMENSKÝ, *Epistula ad Montanum*, *DJAK* 1, Praha 1969, s. 18–40, zde s. 34–39.

kaře a nakladatele v něm podal přehled své literární činnosti a komentoval vznik svých prací. Již z rozsahu pasáže, kterou věnoval problematice pansofického slovníku,⁶ je zřejmé, že této myšlence připisoval značný význam a slovník nechápal jen jako praktickou pomůcku k rychlé orientaci v pansofické terminologii, nýbrž také (a především) jako logickou součást rozsáhlého projektu k dosažení společenské harmonie.

Zdrojem svárů byly totiž podle Komenského kromě jiného nesrovnalosti a chyby v označování věcí. Lidé, jak soudil, nepoužívají pro správné věci správná slova, narušují tak jejich přirozenou kongruenci a znesnadňují vzájemné dorozumění. Zčásti tak činí z neznalosti, zčásti v důsledku ďábelských pletich, neboť to byl podle Komenského právě Satan, kdo prvním lidem smísil „věci skutečně dobré“ se „zdánlivě dobrými“ a zmátl sdělení dvojsmyslem a homonymií.⁷ Z toho plynoucím nedorozuměním by se však dalo podle něho zabránit, a to dvěma způsoby: jednak pomocí „soustavného přehledu věcí, roztržiděných podle nejpřísnějšího pořádku“, pro který Komenský používal pojem pansofie, jednak pomocí „úplného slovníku reálií“.⁸

⁶ Stejnou nebo podobnou myšlenkou se ale Komenský zabýval patrně již dříve, jak alespoň svědčí jeho zmínky o sbírce pansofických definic, již označoval jako *Sylva pansophica*. Tato sbírka se však ztratila v roce 1656 při požáru Lešna, a proto, jak konstatovala již Tatjana Miškovská, nelze vzájemný vztah obou projektů blíže určit. Viz Vlasta Tatjana MIŠKOVSKÁ, *Lexicon reale pansophicum*, Acta Comeniana 18, 1959, č. 1, s. 41–51.

⁷ KOMENSKÝ, *Epistula ad Montanum*, s. 38: „*Cujus rei in nostro genere origo à satana est, qui protoplastis res 1. verè bonas cum apparenter bonis [...] miscendo, 2. conceptumque promissi boniam biguitati [...] involvendo, verborum denique hominymia ludendo, imponere coepit et imposuit.*“ (Český překlad tamtéž, s. 37: „To vzalo v našem rodu počátek od satana, který prvním lidem 1. smísil věci skutečně dobré se zdánlivě dobrými [...], 2. pojem slibovaného dobra obalil dvojsmyslem [...], 3. konečně zahrál si se slovní homonymií, a tak je začal podvádět a podvedl.“) Podle *Nejnovější metody jazyků* komplikuje vztah věcí a slov existence anonymií, synonymií a homonymií. Jmenný výčet věcí započatý podle Komenského Adamem v ráji se zatemnil pádem prvního člověka a uvedl v naprostý chaos babylónským zmatením jazyků. Viz KOMENSKÝ, *Novissima linguarum methodus*, DJAK 15/II, Praha 1989, s. 113, 137.

⁸ KOMENSKÝ, *Epistula ad Montanum*, s. 38: „*Sive id per rerum exactissimo ordine digestarum syntagma [...]; sive per lexicon plenum et reale [...] expediri queat.*“ (Český pře-

Celý titul zamýšleného díla zněl *Liber librorum ceu Bibliotheca portatilis hoc est Lexicon reale pansophicum rerum Omnium, quae sciri possunt ad debent, Definitiones veras (omnia quae ad rei cuiusque constitutionem intimam spectant, explicans) ordine Alphabetico proponens*.⁹ Tato „přenosná knihovna“ nebo také „knihovna knih“ (*liber librorum*), jak ji Komenský poněkud neskromně označil v předmluvě,¹⁰ neměla být jen souborem jazykových jednotek, nýbrž souborem, který by adekvátně propojoval slova a věci. Měl být dovedně vytvořeným kruhem všech disciplín (kruh = řec. *kýklos*, lat. *cyklus*, odtud *encyclopaedia*), který by se otáčel jako dokonalé *perpetuum mobile* našeho poznání, „příjemným labyrintem“, v němž by nikdo nebloudil, nýbrž vždy došel cíle a v každé chvíli z něho mohl pohodlně vystoupit.¹¹ Představa kruhu, do něhož je třeba vědění uspořádat, nebyla přitom nahodilou stylistickou pomůckou, nýbrž výmluvnou kognitivní metaforou, vystihující dokonalou harmonii celého systému vědění, jež chtěl Komenský vybudovat. Navazoval tu nepochybně nejen na celou encyklopedickou tradici

klad tamtéž, s. 37, 39: „Dalo by se to vyřešit skrze soustavný přehled věcí, roztřídných podle nejpřisnějšího pořádku [...]; anebo skrze úplný slovník reálií.“)

⁹ Český překlad celého slovníku nebyl pořízen, drobné fragmenty přeložila V. T. Miškovská-Kozáková pro edici VSK, IV, Praha 1966, s. 527–555 pod názvem *Knihovna knih čili přenosná knihovna to jest Věcný pansofický slovník, jenž předkládá abecedním pořadem pro všechny věci, které můžeme a musíme znáti, pravé definice (vysvětlující všecko, co patří k vnitřnímu uspořádání věcí)*. Pokud jsou v dalším textu překlady latinských citátů převzaty z tohoto svazku, odkazujeme na ně již jen: VSK, IV.

¹⁰ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 555. Vedle těchto názvů uvažoval Komenský i o dalších. Viz TÝŽ, *Epistula ad Montanum*, s. 38: „*Pandectae lucis, Encyclopaedia pansophica, Eruditionis clavis, Sapientiae breviarium, Omniscientiae humanae orbis, Omnia mea mecum porto*.“ (Český překlad tamtéž, s. 39: „Pandekty světla, Pansofická encyklopedie, Klíč ke vzdělání, Breviář moudrosti, Svět lidské vševědy, Všechno své mám u sebe.“)

¹¹ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 445: „*scitissimam habebimus Encyclopaediam hoc est Doctrinarum Circulum undique Versatilem, tanquam artificiosum Perpetuum Mobile: amoenumque et sine errore Labyrinthum, in quo omnia perambulare, exitum tamen, ubicunque libeat, invenire, licebit*.“ (Český překlad in: VSK, IV, s. 533: „budeme mít velmi vhodnou encyklopedii, tj. kruh nauk, jež lze z kterékoli strany uvést do pohybu tak jako důmyslné *perpetuum mobile*, a příjemný labyrint bez bloudění, v němž bude možno projít všemi místy a přece najít východ, kdekoli se nám zlíbí.“)

16. a 17. století, zejména na dílo svého herborského učitele Johanna Heinricha Alsteda, nýbrž i na impulsy starší, především na princip uspořádání vědění do soustředných kruhů formulovaný v díle Ramona Llulla.¹² Harmonie systému vědění měla podle Komenského vycházet z představy o paralelismu slov a věcí, kterou formuloval v řadě svých děl, a důsledným naplňováním tohoto paralelismu podmiňoval jak prosazení školských reforem, tak nápravu věcí lidských.¹³

Komenský však zdaleka nebyl sám, kdo přičítal vztahům věcí a slov zásadní význam. Vyhraněná opozice obou pojmů (jedna z četných variant dichotomie *factum/dictum*)¹⁴ indikovala současně jejich úzkou souvztažnost a provokovala evropskou filosofii k promyšlení a také k dotváření (zejména do triády *res/conceptus/voces*). Souvztažnost obou pojmů tematizovali již antičtí autoři, a to jednak jako teoretický problém filosofie jazyka, jednak jako praktický problém rétoriky. Již Aristotelés chápal slovo jako jednotku nesoucí význam, přičemž právě tímto významem se lidská řeč odlišila od zvuků zvířat. Římská rétorika teoretickou rovinu znakovosti opustila a soustředila se

¹² Llullovo „všeobecné umění“ připomíná Komenský (i když s určitou výhradou) i v předmluvě ke svému *Lexikonu*. Viz KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 443: „[...] Ars Universalis Lulliana placuit multis, quia terminus terminis et propositiones propositionibus, celeriter multiplicandi ostendit viam. Sed enim haec erit verissima Universalis ars, ordinata prorsus: non phantasiam confundens, nec desinens, in nugacitatem, sed in realissimam scientiam, adeoque Omniscientiam hoc est Sapientiam!“ (Český překlad in: VSK, IV, s. 532: „[...] mnoha lidem se zalíbilo ‚všeobecné umění Lullovo‘, protože ukazuje cestu, jak rychleji rozmnožovat pojmy a soudy v další soudy. Ale nejopravdovější všeobecné umění, naprosto uspořádané, bude zajisté toto, jež nevnaší zmatek do představivosti ani nepřechází v titělnost, nýbrž v nejskutečnější vědu, až ve vševedoucnost, tj. v moudrost.“)

¹³ Viz např. Jan Amos KOMENSKÝ, *Didactica dissertatio, DJAK* 15/I, Praha 1986, s. 360, par. 19–27. Paralelismus věcí a slov je Komenskému jedním ze tří základů jeho *Nejnovější metody jazyků*. Viz TÝŽ, *Novissima lingvarum methodus, DJAK* 15/II, Praha 1989, s. 105: „Parallelismus rerum et verborum accuratus ad formandum in mentibus discipulorum conceptus tam rerum, quam verborum veros, melius ad unquam antè factum.“ (Český překlad Heleny Businské, Jaromíra Červenky a V. T. Miškovské in: VSK, III, Praha 1964, s. 51: „Přesný paralelismus věcí a slov, jimž se v myslích žáků vytvářejí pojmy jak věcí, tak slov, což se nestalo nikdy předtím.“)

¹⁴ Joseph A. DANE, *Res/Verba. A Study in Medieval French Drama*, Leiden 1985, s. 2.

především na praktické konsekvence vztahu *res/verba*. Marcus Portius Cato shrnul rétorickou pozici stoickou stylistickou maximou: „*Rem tene, verba sequentur*“,¹⁵ která postulovala přiměřenost mezi předmětem, o němž se hovoří, a prostředky, jež jsou k tomu užity. V podobném smyslu uvažovali o vztahu věcí a slov i Cicero a Quintilián,¹⁶ kteří (podobně jako Cato) reagovali na potřeby rétorické praxe, oscilující mezi obsahovou sdělností řečnického umění a efektivitou persvaze.¹⁷

Tuto pragmatickou rétorickou pozici opustil Augustinus, jehož nezajímala ani tak funkce slov, jako spíše funkce obecněji pojímaných znaků a vztah věcí a slov přesunul z oblasti rétoriky do oblasti obecné sémantiky a kognice.¹⁸ Pro středověký spor mezi realisty a nominalisty bylo téma slov a věcí centrální a stále aktuální bylo i pro renesanční platonismus a aristotelismus.¹⁹ Sedmnácté století vrátilo debatu o jejich vzájemném vztahu zčásti do roviny stylu, a to mimo jiné právě v návaznosti na Quintiliána a jeho *Institutiones*.²⁰ Tak alespoň vyhodnotil v polovině 20. století sebrané doklady A. C. Howell, který našel přímé odkazy na Quintiliána např. i u Francise Bacona.²¹ Neplatilo to však zcela a lze soudit, že pojmový pár „slova a věci“ zažíval v tomto období konjunkturu naopak i ve zcela protichůdné funkci, tj. jako nástroj kritiky přebujelé ornamentalizace jazyka, jež usilovala o nastolení nové rovnováhy mezi slovy a věcmi.²² Tak tomu

¹⁵ CATO, *De Rhetorica*, fr. 15. („Drž se věci, slova budou následovat.“)

¹⁶ Viz např. QUINT. *De inst.* 3.5.2: „*Omnis autem oratio constat aut ex iis quae significantur aut ex iis qui significant, id est rebus et verbis.*“ („Každá řeč se skládá z toho, co se označuje, a toho, co označuje, tj. z věcí a slov.“)

¹⁷ Ekkehard EGGS, *Res-verba-Problem*, in: Gert UEDING (ed.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, VII, Tübingen 2005, s. 1001.

¹⁸ Tamtéž, s. 1239. Podrobněji viz kupř. Matthias STEINDL, *Erkennen durch Zeichen. Semiotik und Erkenntnislehre in Augustinus' ‚De magistro‘*, Berlin 2014.

¹⁹ Eckhard KESSLER – Ian MACLEAN (eds.), *Res et Verba in der Renaissance*, Wiesbaden 2002.

²⁰ A. C. HOWEL, *Res et Verba. Things and Words*, ELH 13, č. 2, 1946, s. 131–142, zde s. 132.

²¹ Tamtéž, s. 133.

²² Tamtéž, s. 132: „*a corrective comment on the heavily ornamented style of writing then in vogue*“.

bylo ostatně i u Komenského, který chápal korelaci věcí a slov nikoli jako problém stylu, nýbrž jako problém vědění. Tak například ve své *Předehře pansofie* z roku 1637 kritizuje Komenský nedbalost a přebujelost řeči, slov a stylu, které brání dobrat se pravdy věcí. Poznání naproti tomu „je správné tehdy, když věci poznáváme takové, jaké jsou“. Komenský apeluje na to, aby se věci vyjadřovaly „nepokrytě, bez lákavých nánosů slov“.²³ Podobné vyznění má i řada definic jeho *Pansofického slovníku*, jako např. definice řečnictví (*rhetorica*), jež je podle něho znalostí o tom, jak vyjadřovat „věci opravdu poznané“,²⁴ definice otázky (*quaestio*), jíž si žádáme „poznání věcí“,²⁵ nebo naopak odpovědi (*respondere*), k níž patří „ohled na dotazovanou věc“.²⁶

Slova nejsou podle Komenského myslitelná bez věcí a věci nejsou komunikovatelné beze slov: „*LINGVAM, cum pro Sermone sumitur, notum est,*“ psal například v třetí kapitole *Panglottie*, „*esse VERBORUM, RES significantium, et MENTI praesentantium, certâque ratione contextorum, apparatusum. Concurrereque ibi semper tria, sese mutuò respicientia: primò RES, vocabulis significandas: secundò MENTES, sibi aliquid Significantes: tertio VERBA, sonò articulis distinctò distinctè aliquid significantia, ratione certâ inter se contexta. Nam si RES defuerint, de Quibus loquaris, quid loqueris? si MENTES, quibus res enarres, cui narrabis? Si denique VERBA defuerint, quibus Conceptus tuos imprimas, et per sonos ceu vehiculum ad alterius mentem transmittas, quomodo transmittes?*“²⁷ Téměř stejnými slovy definoval Komenský jazyk jako vzájemně propojený systém věcí,

²³ Jan Amos KOMENSKÝ, *Pansophiae praeludium*, DJAK 15/II, s. 22, 25, 37 („*Cognitio vera tum est, cum res uti sunt, ita cognoscuntur*“), s. 49 („[...] *nudè res proferantur sine verborum lenociniis et incrustamentis*“). Český překlad Markéty Klosové in: Jan Amos KOMENSKÝ, *Předehra pansofie. Objasnění pansofických pokusů*, Markéta KLOSOVÁ (ed.), Praha 2010, s. 50, 56, 79, 103.

²⁴ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 636: „*res verè cognitae sermone noto potenter loquendi scientia*“.

²⁵ Tamtéž, s. 626: „*quâ rei cognitionem quaesimus*“.

²⁶ Tamtéž, s. 635: „*Respectu ad rem quaesitam*“.

²⁷ Týž, *Consultatio catholica*, II, s. 157. (Český překlad Josefa Hendricha in: Jan Amos KOMENSKÝ, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, III, Praha 1992, s. 180: „Jazyk, jak známo [...] je soustava slov, která označují věci, předkládají je myslí a jsou uspořádána podle přesného řádu. Spojují se zde vždy tři složky ve vzájemném vztahu:

myslí a slov již ve své *Nejnovější metodě jazyků* vydané roku 1648, kde lakonicky shrnuje, že řeč je obraz věcí.²⁸ Snad nejdále zašel ve výkladu vzájemné spojitosti věcí a slov v jiné pasáži *Panglottie*, v níž formuloval myšlenku o analogickém původu věcí a slov nového harmonického jazyka. Jak slova, tak věci jsou podle něho tvořeny pohybem, klidem nebo změnou těles, a shodují se tedy kromě jiného i toutéž „mechanikou“ vzniku.²⁹

Kongruenci mezi slovy a věcmi měly zajišťovat výkladové slovníky, jejichž hlavním úkolem podle Komenského bylo „určovat a vysvětlovat významy slov“.³⁰ Jak ale Komenský psal ve zmíněném *Listu Montanovi*, stávající slovníky podle něho svou funkci neplní: řadu věcí nevykládají vůbec v domnění, že jsou zcela samozřejmé, a zabývat se jimi není proto nutné, a ty, jimiž se zabývají, vykládají zase každý jinak, takže „nejednou spíše rozptylují, než poučují, spíše zamlžují, než osvětlují“.³¹ Komenský si proto umínil připravit vlastní výkladový slovník, který by se stávajících nedostatků vyvaroval,

za prvé věci, které se mají označit slovy, za druhé myslí, které si něco naznačují, za třetí slova, která článkovaným zvukem něco přesně naznačují a jsou navzájem uspořádána podle přesného řádu. Neboť nebude-li věcí, o nichž bys mluvil, co řekneš? Nebude-li myslí, jimž bys věci vykládal, komu budeš vykládat? Nebude-li konečně slov, jimž bys vtiskl své představy a jež bys pomocí zvuků vyslal jako zprostředkovatele do myslí druhého, jakým způsobem je přeneseš?“

²⁸ KOMENSKÝ, *Novissima lingvarum methodus*, s. 111. (Český překlad in: VSK, III, Praha 1964, s. 60–61.)

²⁹ Týž, *Consultatio catholica*, II, s. 190: „*Fundamentum Lingvae (et Lexici) sunt Voces. Voces autem sunt Sonus; Sonus autem aëris aut alterius Corporis agitatio. Ergò res Corporeae Vocesque omnes à Corporum motu, vel statu, aut mutatione formatae. Ergò ad Corporea exprimentum propriè factae: Spiritualibus significantis per analogiam tantùm adhibentur.*“ (Český překlad J. Hendricha in: KOMENSKÝ, *Obecná porada*, III, s. 220: „Základem jazyka [a slovníku] jsou slova. Slova však jsou zvuk, zvuk pak je chvění vzduchu nebo jiné hmoty. Tedy věci hmotné i všechna slova jsou vytvořeny pohybem, klidem nebo změnou těles. Jsou tedy slova vlastně tvořena k vyjadřování hmotných věcí, k označování věcí duchovních se jich užívá jen pomocí analogie.“)

³⁰ Týž, *Novissima lingvarum methodus*, s. 114: „*quibus vocum significationes determinare atque exponere muneri datur.*“ (Český překlad in: VSK, III, Praha 1964, s. 64.)

³¹ Týž, *Epistula ad Montanum*, s. 36: „*saepe magis distrahunt quàm informant, obnubilant quàm illuminant.*“ (Český překlad tamtéž, s. 37.)

do pansofické terminologie vnesl jednotu a řád, a zamezil tak nedorozuměním a sporům.

Vznik samotného rukopisu pansofického slovníku je datován do období mezi sepsáním *Listu Montanovi* a vznikem *Panglottie*, tedy mezi léta 1662 a 1665.³² Slovník nebyl nikdy dokončen a řada pojmů je zastoupena jen holým lexémem. Ostatně i samo heslo *lexicon* je provedeno natolik stručně (viz motto), že by z něho těžko mohlo být vyvozováno, jak velký význam Komenský tomuto žánru přisuzoval, kdyby nebyly k dispozici další, výmluvnější prameny. Již samotný soupis hesel však vypovídá o zamýšlených rozměrech a struktuře díla i o pojmové šíři Komenského pansofického myšlení.

Explicitní výpověď o smyslu díla podává předmluva autora čtenáři (*Author lectori lucem!*),³³ v níž Komenský vysvětluje, k čemu má dílo sloužit a jak má vypadat. Po svém dokončení měl slovník poskytovat v abecedickém pořádku definice všech důležitých pansofických pojmů. Zajímavou skutečností je, že do něho Komenský zařadil jako samostatná hesla i takové lingvistické jednotky, jako byly některé předložky, spojky a citoslovce.³⁴ V. T. Miškovská vysvětlila tuto poněkud překvapivou skutečnost tím, že ani v případě *Pansofického slovníku* se Komenský nedokázal tak docela odpoutat od role filologa a že i zde tak zčásti postupoval jako u běžných slovníků.³⁵ Tomu podle ní napovídá i sama definice, kterou Komenský přiřadil k lemmatu *lexicon* a v níž zmiňuje pouze slova, nikoli věci. Je však otázkou, zda i zmíněným jazykovým druhům (předložkám, spojkám a citoslovcím) nepřičítal autor slovníku jistou roli v procesech myšlení, k nimž je ostatně řadí i soudobé kognitivní vědy, jež ukazují, že způsob řazení a spojování vět a větných členů pomocí různých

³² MIŠKOVSKÁ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 42.

³³ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 441–447, zde s. 441. (Český překlad vybraných částí předmluvy in: *VSK*, IV, s. 529–533, zde s. 529: „Spisovatel přeje čtenáři světlo!“)

³⁴ MIŠKOVSKÁ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 46.

³⁵ Tamtéž.

typů spojek a vyjadřování emocí pomocí citoslovcí lze chápat jako nedílnou součást (narativně) kognitivních procesů.³⁶

Součástí definice byly i údaje o nejbližší nadřazené kategorii, resp. rodu (*genus proximum*) a o specifickém znaku rozdílnosti (*differentia specifica*).³⁷ Absence rodu nebo specifické difference činily skutečnost nedefinovatelnou. To se týkalo takových krajních pojmů jako *ens summus* nebo *ens minus*, které tyto nástroje definovatelnosti postrádaly. Nejvyšší skutečnosti, jak psal Komenský, už nelze nadřadit žádný vyšší pojem (tj. chybí jí *genus*), nejnižší skutečnosti chybí naopak specifická difference, a obě se tak vymykají možnosti být definovány.³⁸ Jinak však slovník stavěl na předpokladu definovatelnosti skutečností, přičemž definice na sebe měly vzájemně odkazovat ve vzestupném a sestupném pořádku. Nižší pojmy měly odkazovat k pojmům bezprostředně nadřazeným, a naopak, a tento princip vzájemných hierarchických odkazů měl vytvořit celistvý systém pojmového vědění.³⁹

Samo alfabeticke uspořádání však hierarchii pojmů současně dematerializovalo. Odebíralo jí fyzicky inscenovanou podobu, již jí propůjčovaly věcně organizované encyklopedie, v nichž pořadí sugerovalo do značné míry současně i stupeň významu. Do administrace vědění zavádělo naproti tomu zcela odlišný, významově indiferentní a čistě technický princip. Na rozdíl od encyklopedických textů, které

³⁶ Viz kupř. Eric EICH – Jonathan W. SCHOOLER, *Cognition/Emotion. Interaction*, in: Eric EICH – John F. KILSTROM et al., *Cognition and Emotion*, New York 2000, s. 3–29, zde souhrnně s. 3.

³⁷ Tak zní ostatně Komenského definice pojmu *definice*: KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 919: „*Definire rem genere et differentia circumscribere*.“ („Definovat znamená popsat věc pomocí rodu a difference.“)

³⁸ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 503–504: „*Definiendum non sit ens summum, vel imum. Illi enim deest genus, huic Differentia*.“ („Definovat nelze skutečnost nejvyšší, ani nejnižší. Oné chybí totiž rod, této difference.“) Viz též MIŠKOVSKÁ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 47.

³⁹ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 442: „*ut sic Repertorium hoc Systematis simul accipiat faciem*“. (Český překlad in: VSK, IV, s. 530: „aby tak tento seznam dostal zároveň podobu soustavy“.)

Komenský pořádal zpočátku podle disciplín („Artes-Schema“, které kopírovalo systém školního, resp. univerzitního vzdělání),⁴⁰ později (zejména v *Pansofii*) podle tematických oblastí emancipovaných od čistě výukových potřeb,⁴¹ případně podle oblastí života (např. v *Orbis pictus*), vycházelo abecední řazení užívané v *Pansofickém slovníku* vstříc v raném novověku stále silněji pociťované potřebě rychlého a snadného vyhledávání informací. Abecední princip organizace vědění byl sice užíván již v antice a středověku,⁴² v průběhu 17. století, jež se vyznačovalo bezprecedentním kvantitativním nárůstem různých forem reprezentací vědění a stránkovou extenzí tištěných knih, zejména právě encyklopedií, jež dosahovaly mnohasetstránkových rozsahů, však nabývala *facilitas inveniendi* stále zřetelněji na významu a spolu s ní i nástroje, které ji umožňovaly.⁴³ Samo označení *Lexicon*, které nebylo v 17. století zcela běžné a stále neslo sémantické stopy cizího slova, mohlo sugerovat, že dílo má jistý inovativní charakter. Svým způsobem rozvíjelo myšlenku rejstříků, které se v 17. století staly nedílnou součástí literární kultury a které byly rovněž organizovány alfabetycky. Jak struktura rejstříků, pro něž v té době plédoval i Komenský, tak struktura abecedně řazených slovníků, odrážela potřebu maximální racionalizace v obcování s věděním a jeho reprezentací. Pro Komenského celistvé a systematické pojetí vědění je však důležité, že abecední řazení pro něho nebylo svěbytnou alternativou

⁴⁰ K analogii mezi organizací školství a organizací vědění viz Joseph S. FREEDMAN, *Encyclopedic Philosophical Writings in Central Europe during the High and Late Renaissance (ca. 1500-ca. 1700)*, Archiv für Begriffsgeschichte 37, 1994, s. 212-256.

⁴¹ K přechodu Komenského od vědění organizovaného po disciplínách (*Česká didaktika, Velká didaktika*) k vědění organizovanému po jednotlivých oblastech (*Pansofie*) viz Dagmar ČAPKOVÁ, *Historie světská neboli politická. Předmluva*, VSK, VI, Praha 1972, s. 39.

⁴² Olga WEIJERS, *Funktionen des Alphabets im Mittelalter*, in: Ulrich Johannes SCHNEIDER (ed.), *Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*. [Katalog zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Leipzig und der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel], Darmstadt 2006, s. 22-32.

⁴³ Helmut ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi. Zur Pragmatik alphabetischer Buchregister*, in: Theo STAMMEN - Wolfgang E. J. WEBER (eds.), *Wissenssicherung, Wissensordnung, Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien*, Berlin 2004, s. 191-203.

k uspořádání věcnému. Jako forma, která rezignovala na zachycení celistvosti a systematiky vědění a již z principu znamenala jeho fragmentizaci, byla abecední strukturace i přes svou nepochybnou pragmatickou hodnotu již ve středověku chápána jen jako pomocný nástroj postrádající vyšší filosofické a epistemologické ambice (*modus non philosophicus*)⁴⁴ a ani pro Komenského nebyla ještě autonomním modelem reprezentace vědění. Své oprávnění měla jen při paralelní existenci věcně organizované encyklopedie, která představovala vědění jako filosoficky či teologicky konsistentní systém. Již v *Nejnovější metodě jazyků* předpokládal Komenský existenci jmenných výčtů věcí (*rerum nomenclaturae*) uspořádaných podle hierarchicky pojatého obrazu světa a abecedně strukturovaných slovníků, které se budou vzájemně doplňovat.⁴⁵

Abecedně uspořádaný text předpokládal současně i jistý rastr čtení. Zcela nevhodné bylo podle Komenského lineární čtení, tj. čtení od začátku do konce, kde je čtenář veden autorem a nemůže sám

⁴⁴ Helmut ZEDELMAIER, *Buch und Wissen in der Frühen Neuzeit*, in: Urschula RAUTENBERG (ed.), *Buchwissenschaft in Deutschland. Ein Handbuch*, Berlin - New York 2010, s. 517.

⁴⁵ Souběžné používání nomenklatur a lexikonů Komenský popisoval následovně. Viz KOMENSKÝ, *Novissima lingvarum methodus*, s. 140: „*Nempe de lexico hęc loquimur, quod propriè loquendo nihil aliud sit, quàm index nomenclaturae rerum, aequè ut ibi verba rebus junctim tradens, sed ordine inverso. Ibi enim itur serie rerum, res conves-tièdo verbis: hęc serie vocum, voces applicando rebus. Ut nempe si vox quaerenda sit ductu rerum, reperiatur in textu seu nomenclatura rerum; si res ductu vocis, in lexico. Posset itaque hoc lexicon reale dici: quippe non in vocum duntaxat, sed rerum ipsarum simul ducens cognitionem.*“ (Český překlad in: VSK, III, s. 103: „Neboť mluvíme zde o slovníku, který by vlastně nebyl nic jiného než ukazovatel jmenného výpočtu věcí, podávající slova spolu s věcí stejně jako výše uvedené slovníky, avšak v obráceném pořádku. Tam se totiž postupuje pořadím věcí, věci pak se odívají do slov, zde pak se postupuje řadou slov, a slova se přizpůsobují věcem. Tak tedy je-li třeba hledat slovo, k němuž nás přivedou věci, nechť se nalezne v textu nebo ve jmenném výpočtu věcí, je-li třeba hledat věc, k níž nás přivede slovo, ve slovníku. Takový slovník mohl by se nazvat věcným, poněvadž nás seznamuje nejen se slovy, nýbrž zároveň i s věcmi samými.“) Cf. výklad o Komenského *Nejnovější metodě jazyků* v kontextu vývoje onomasiologických a alfabatických slovníků v knize Werner HÜLLEN, *English Dictionaries 800-1700. The Topical Tradition*, Oxford 1999, s. 366-376.

na základě svých predilekci autonomně rozhodovat o pořadí čteného, aniž by porušil implikovaný sled myšlenek a topoi. V případě abecedně řazeného slovníku byl lineární způsob podle Komenského nevhodný, neboť mysl by musela neustále skákat z jedné oblasti do druhé.⁴⁶ Vhodnější byly proto další dvě možnosti, jež se při práci s lexikonem nabízely a jež se zakládaly na sledování a vyhledávání odkazů. Při čtení v pořadí sestupném si měl čtenář vyhledat nejvyšší pojem, který jej zajímá (např. věda, logika, etika apod.), zjistit v jeho definici, jaké jsou jeho složky, a postupně sestupovat po těchto nižších pojmech od obecného ke stále konkrétnějšímu. Při čtení ve vzestupném modu měl čtenář postupovat opačně, od nejnižších k nejvyšším pojmům.⁴⁷ Pro lepší představu použil Komenský metaforu vodního toku: čtenář má prostě sledovat tok odkazů: půjde-li od nejmenších pramenů, dovede jej tok až k moři, půjde-li od moře, dovede jej tok zpět až k nejsuštilnějším pojmovým pramenům.

Je zřejmé, že Komenského *Lexicon reale pansophicum* zdaleka neměl být jen jazykovým slovníkem. Třebaže Komenský proslul ve své době především jako jazykový didaktik, filologické kompetence nebyly pro něho cílem, nýbrž prostředkem. I ve zmíněném *Listu Montanovi* ostatně popisoval jazykové slovníky jako pouhé nádoby, v nichž se jen jedno a totéž přelévá z jednoho jazyka do jiného, nevysvětluje se však to podstatné, totiž povaha a smysl věcí. Slova abstrahovaná od věcí chápal Komenský jako prázdné slupky. Tak o tom ostatně psal např. již v *Labyrintu*, kde je přes vyhrocený satirický tón patrný jeho věcně ukotvený přístup k jazyku. V pasáži popisující poutníkovu setkání s gramatiky a básníky představitele obou povolání kritizuje právě pro nadměrnou a nesmyslnou péči o slova na úkor reálií. Gramatikové tu slova rozvšují po stěnách, hádají se o ně, skládají je,

⁴⁶ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 445: „*quae via recta quidem est, sed Mentis salebrosa, cui sic per Heterogenea saltandum erit*“. (Český překlad in: VSK, IV, s. 532: „cesta to, jež je ovšem přímá, ale kostrbatá pro naši mysl, která tak bude musit poskakovat po věcech různorodých“.)

⁴⁷ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansophicum*, s. 445. (Český překlad in: VSK, IV, s. 533.)

rozkládají a rozličně přestavují, což poutník komentuje jako „*dětské věci*“⁴⁸ a znechuceně odchází i od rétorů, kteří barví z úst vypuštěná slova štěpci, aby „*poslouchajícím tak i jinak mozek zabarviti moh[li]*“.⁴⁹

Studium věcí však na druhou stranu nebylo možné bez studia jazyka a odtud pramenily Komenského rozsáhlé filologické zájmy. Ideálem mu bylo propojení filologických a reálných studií, jak se jim podle vlastních slov sám léta věnoval.⁵⁰ V tomto smyslu také ve svém *Pansofickém slovníku* definoval heslo filologie, jež měla být základem reálných studií, a logicky mu tedy také předcházet.⁵¹

Lexicon reale pansophicum vzbudil v rámci komeniologických bádání zatím spíše jen okrajovou pozornost. Nejpodrobněji se mu věnovala V. T. Miškovská v již citované studii, která také pro edici Vybraných spisů J. A. Komenského přeložila do češtiny několik fragmentů slovníku. V konkrétněji zaměřených studiích z něho čerpali například Franz Hoffmann, který se soustředil na hesla spadající do oblasti pedagogiky,⁵² nebo Karl Hellmer, který se pokusil uvést jej do širšího kontextu raně novověké lexikografie.⁵³ Kromě těchto studií, jež se soustřeďují na povahu a význam slovníku samotného, lze ale *Pansofický slovník* využít také jako pramen při interpretaci konkrétních pojmů a jejich významu v raně novověkém myšlení. Například Hans-Joachim Müller jej takto použil při výkladu pojmu tolerance,⁵⁴ Klaus

⁴⁸ Jan Amos KOMENSKÝ, *Labyrint svět a ráj srdce*, DJAK 3, Praha 1978, s. 306.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Týž, *Epistula ad Montanum*, s. 36: „*Philologica cum realibus studia tractanti tot annos [...]*“ (Český překlad tamtéž, s. 35: „Když jsem se taková léta obíral zkoumáním jazyka ve spojení s reáliemi [...].“)

⁵¹ Týž, *Lexicon reale pansophicum*, s. 612: „*praemittenda tamen reali studio*“ („*má předcházeti reálným studiím*“.)

⁵² Franz HOFFMANN, *Über den pädagogischen Gehalt des „Lexikon reale pansophicum“ J. A. Komenskýs*, in: Klaus SCHALLER (ed.), *Jan Amos Komenský. Wirkung eines Werkes nach drei Jahrhunderten*, Heidelberg 1970, s. 74–84.

⁵³ Karl HELMER, *Das Lexicon Reale Pansophicum des J. A. Comenius*, Comenius-Jahrbuch 8, 2000, s. 73–82.

⁵⁴ Hans-Joachim MÜLLER, *Irenik als Kommunikationsreform. Das Colloquium charitativum von Thorn 1645*, Göttingen 2004, s. 115.

Schaller při výkladu pojmů pansofie či magie⁵⁵ nebo Daniel Neval při výkladu pojmu idea.⁵⁶

Právě tímto způsobem je pojat i tento svazek. Každá ze studií v něm obsažených se zaměřuje na jeden pojem, který Komenský do *Pansofického slovníku* zařadil a více či méně obsírně definoval. K vybranému pojmu odkazuje každá studie svým mottem. Motto zpravidla obsahuje lexém a Komenského definici, případně definici zkrácenou. Jedinou výjimkou je studie Karla Flosse, který zvolil pojem, jenž je v slovníku zastoupen pouze holým lemmatem.

Vybrané lexémy tvoří poměrně pestrou tematickou paletu a výstižně ukazují šíři Komenského pansofických zájmů. Přesto je zřejmá převažující predilekce Komenského (a také autorů tohoto svazku) k tématům z oblasti sociální, filosofické, historické a literárně vědné. Přírodovědnou či spíše kosmologickou tematiku zastupuje ve svazku jediná studie, vztahující se k pojmu *coelum*, ani ta však nevychází z pozic přírodovědných, nýbrž knihovědných. Anežka BAĎUROVÁ se v ní zabývá otázkou, do jaké míry byla různými uživateli různých vydání Komenského *Orbisu* využita specifická vizuální pomůcka, otáčivé schéma, které si měl čtenář podle návodu sestavit a vlepít do knihy. Autorka ukazuje poměrně vzácné, svou povahou však velmi variabilní doklady o užití této pomůcky a zamýšlí se nad tím, do jaké míry mohla její využití limitovat například již skutečnost, že schéma vycházelo z postupně opouštěných geocentrických pozic.

Vědění nebylo pro Komenského jen privátní záležitostí na úrovni jednotlivců, nýbrž oblastí se zásadními sociálními dopady. Také proto neměla jeho pansofická soustava jen věcně informační funkci, nýbrž i důležitý etický rozměr. Nepřekvapí proto asociativní vazby, které vzájemně propojovaly takové pojmy jako *sapientia* či *pansophia* na straně jedné a *virtus* či *prudentia* na straně druhé. Pojem *sapientia*

⁵⁵ Klaus SCHALLER, *Johann Amos Comenius. Ein pädagogisches Porträt*, Weinheim 2004, s. 33; TÝŽ, *Magia et Scientia bei J. A. Comenius*, Sudhoff's Archiv 60, 1976, č. 2, s. 123–134, zde s. 123.

⁵⁶ Daniel A. NEVAL, *Comenius' Pansophie. Die Dreifache Offenbarung Gottes in Schrift, Natur und Vernunft*, Zürich 2007, s. 39–40.

analyzuje ve své studii Vojtěch BALÍK. Ukazuje v ní nejen, jaký význam Komenský moudrosti přikládal, nýbrž také, jak se tento pojem v jeho filosofických textech postupně profiloval a tříbil. Jestliže v ranějších textech představoval podle autora spíše synonymum k pojmům jako *scientia*, *eruditio* či *cognitio*, v pozdějších textech se stává terminologicky konciznějším a vystupuje jako sémantická jednotka zmíněnému sémantickému poli nadřazená. Skupinu výrazně eticky konotovaných pojmů zastupuje lexém *prudentia*, jež analyzuje studie Kateřiny ŠOLCOVÉ. Autorka se v něm zaměřuje na Komenského pojetí ctností, zejména uvážlivosti, jak je rozpracoval v 6. gradu *Pansofie*, příznačně nazvaném *Mundus moralis* (*Svět mravní*), tedy jako ctnosti rozumové, a porovnává jej s tradičním aristotelským pojetím.

Jednou z výrazných charakteristik Komenského filosofie bylo konstruování myšlenkových triád. Triadický princip je ostatně patrný i v úvodu, kterým Komenský svůj *Pansofický slovník* opatřil. Moudrost, jak psal, sestává ze tří částí: ze znalosti (*notitia*), činnosti (*actio*) a vyjádření (*eloquentia*).⁵⁷ Komenského triadice jsou ve svazku věnovány dvě studie. První z nich, z pera Petra PAVLASE, se zaměřuje na kořeny Komenského triadismu, které spolu s Patočkou nachází u Mikuláše Kusánského v jeho přirozené teologii. Dále sleduje Komenského výklad z *Pansofie* o stopách Trojice v přírodě a interpretuje trichotomické tabulky ze spisu *Prima philosophia*, které názorně reprezentují Komenského triadický deduktivní systém. Druhá studie, z pera jednoho z aktérů domácího triadického bádání Karla FLOSSE, sleduje vývoj a konsekvence tohoto bádání v komeniologii 20. století. Především se zaměřuje na vývoj zájmu o trinitární spekulaci ve filosofickém dialogu mezi českými komeniologi a filosofy a bamberskou filosofickou školou a poukazuje na personální i myšlenkové souvislosti s teologickým myšlením současného papeže Františka.

Neméně významným byl pro Komenského pojem *humanity*. Ve své studii jej nejen s odkazy na *Lexicon*, ale také další Komenského spisy interpretuje Andreas FRITSCH a hledá jeho filosofické i obecně kul-

⁵⁷ KOMENSKÝ, *Lexicon reale pansopicum*, s. 441.

turní zdroje. Nalézá je v křesťanství (Bible), antice (Platón, Cicero, Seneka ad.) a humanismu (Erasmus Rotterdamský), a nastiňuje tak jistou kulturně historickou kontinuitu v rozvíjení myšlenek lidství od kořenů evropské civilizace až do současnosti. Příbuzným, ale širším tématem Komenského pojetí člověka (*homo*) se především na bázi *Pansofie* zabývá ve své studii Pavel FLOSS. Mimo jiné zde ukazuje, jak Komenský ve své filosofické antropologii navazuje na koncepci člověka obsaženou v dílech Řehoře z Nyssy a Mikuláše Kusánského.

Další skupina studií se věnuje pojmům užším, zejména těm, které souvisejí s problematikou Komenského textových praxí. Martin BAŽIL analyzuje samotný pojem textu a ukazuje, jak se formoval a jak od antiky až do doby Komenského fungovala noetická metafora, jež se v pojmu skrývá. U Komenského však podle autora již metaforickou vazbu mezi pojmy text a *texere* doložit explicitně nelze, pojem textu se výrazně terminologizoval a vyvazoval se z metaforické sémantiky tkaní. Tam, kde Komenský chce procesy psaní obrazně napojit na představu tkaniny, neužívá již pojem *textus*, nýbrž sahá zpravidla k pojmu *textura*.

S literární tvorbou Komenského úzce souvisí i pojem *narratio*, kterému se věnuje studie Tomáše HAVELKY. Autor konfrontuje vypravěčské techniky použité v Komenského raných *Listech do nebe* na straně jedné a v jeho pozdějším homiletickém cyklu *Kázání XXI* na straně druhé. Přestože v obou případech jde do značné míry o převyprávění Bible, narativní postupy obou textů se od sebe velmi výrazně liší. Zatímco v *Listech do nebe* se jedná o výrazně diegeticky ukotvený modus narace, v níž autor nevstupuje do vyprávěného, v cyklu *Kázání XXI* je naopak pozice autora jako vypravěče vysoce exponována a vypravěč vstupuje do vyprávěného v roli mentora.

Specifickým slovesným útvarem *adagií* se ve své studii zabírá Karel KUČERA. Analyzuje Komenského sbírku *Moudrost starých Čechů* a porovnává ji s pozdějšími sbírkami téhož druhu. Z jeho kvantitativního rozboru vyplývá, že přibližně osmdesát procent přísloví, jež registroval Komenský, se v moderních sbírkách již nevyskytují. Rovněž z hlediska kvalitativního prošla, jak ukazuje autor studie, raně novověká přísloví výraznými změnami. Starší přísloví byla explicitnější (což znamená, že byla zpravidla také delší), vyskytovala se ve více

variantách a vykazovala také výraznější imperativní charakter (vyplývající z častějšího užívání druhé namísto třetí osoby).

Také studie Lenky ŘEZNÍKOVÉ se zabývá pojmem, který souvisí s literární kulturou raného novověku, literární kulturu však chápe důsledněji jako součást širších sociálních praxí. Jedná se o pojem cenzury, pro kterou Komenský podle některých současných autorů až příliš plédoval a postavil se tak do problematických „totalitárních“ pozic. Řezníková naproti tomu argumentuje, že pro raný novověk je třeba rozlišovat mezi pojmy *censura*, který znamenal především odborné posuzování textů, a *licentia*, který znamenal procedury povolování tisku. Komenský se podle autorky pohyboval primárně v sémantickém poli pojmu *censura*, na rozdíl například od Johna Miltona, který se v téže době ve své kritice obracel především proti praxi spojené s termínem *licentia*.

Problematikou textových praxí na pomezí sociálních dějin a historické antropologie se zabývá i studie Lucie STORCHOVÉ. V mottu její studie stojí Komenského definice pojmu *matrimonium*, manželství. Na této výchozí bázi sleduje její příspěvek učeneckou polemiku o povaze kněžství a církve z let 1615–1617, v níž se v otázkách kněžských sňatků střetli utrakvistický farář Adam Klemens Plzeňský s jezuitou Vojtěchem Scipionem Berličkou, a analyzuje jejich příznačně genderovaný jazyk. Celý spor interpretuje Storchová v kontextu utváření a proměn raně novověkého genderového diskursu, který prostupoval i takovými pojmy jako byly církve nebo kněz.

Markéta KLOSOVÁ, která se badatelsky dlouhodobě věnuje problematice raně novověkého dramatu, zvolila pro svou kapitolu pojem *gesticulatio*. Ukazuje, že Komenský na rozdíl od většiny raně novověkých dramatiků vybavil svých deset divadelních her podrobnými scénickými poznámkami, včetně poznámek týkajících se gestikulace. Studie porovnává tyto Komenského instrukce s tím, co pro jeviště doporučoval v polovině 17. století John Bulwer a počátkem 18. století jezuitický dramatik Franciscus Lang. Komenský podle Klosové prosazoval civilní, realistický způsob hereckého projevu, který se výrazně lišil od pozdějších zvyklostí výrazně stylizovaného přednesu a gestikulace.

Stejně pragmaticky jako divadlo, pojímal Komenský také hudbu. Vyplývá to alespoň ze studie Marcely SLAVÍKOVÉ, která si zvolila

k analýze a interpretaci lexém *musica*. Ačkoli Komenský nezanechal žádné systematické dílo věnované hudbě a hudební teorii, v řadě jeho textů nacházíme zmínky, které naznačují, že hudbě připisoval značný výchovný a didaktický význam. Nikoli nepodstatnou je tu i skutečnost, že pojem hudby úzce souvisel s dobovým a také u Komenského hojně se vyskytujícím pojmem harmonie, jenž se z oblasti hudby přeléval do dalších disciplín a oblastí.

Tento přehled uzavírá příspěvek, který celý soubor studií, řazených v abecedním pořádku, naopak otevírá. Lucie URBÁNKOVÁ v něm tematizuje pojem *ars*, umění či obecněji dovednost. Ukazuje sémantickou víceznačnost pojmu, přičemž se soustředí především na jeho umělecko-historický kontext. Sleduje, jak byl pojem chápán z hlediska dobových teorií umění a konfrontuje toto pojetí s didaktickými a pansofickými aspekty, které do něj vkládal Komenský.

Kromě svého odborného poslání má však tento svazek ještě jednu úlohu. Autoři jej věnovali svému učiteli, dlouholetému kolegovi a u řady z nich i blízkému příteli PhDr. Martinu Steinerovi. Tento přední český kmeniolog oslavil před nedávnem významné životní jubileum, a právě to se stalo příležitostí uspořádat soubor studií, který by stál, stejně jako zájmy Martina Steinera, na pomezí filologie, historie, filosofie a dalších disciplín, jež se potkávají a protínají na půdě současné kmeniologie. Jeho dosavadní bohatou profesní dráhu ve svém úvodním medailonku přehlédl jeho kolega a dlouholetý spolupracovník Jiří BENEŠ. Ani on, třebaže se nejedná o studii v pravém slova smyslu, nerezignoval na strukturu, již zachovávají ostatní kapitoly této knihy, a ve svém příspěvku vyšel z hesla obsaženého v Komenského *Pansofickém slovníku*. Pro svůj příspěvek si příhodně zvolil lemma *philologia*, což mu umožnilo s vtipem, ale současně i s nepopíratelnou věcnou oprávněností, propojit Komenského pojetí filologie s celoživotním úsilím badatele, který se neúnavně věnuje nejrůznějším otázkám z oblasti neolatinistiky a filologicky zaměřeného kmeniologického bádání. Tato publikace je tak nejen pokusem o interpretaci několika významných pojmů, s nimiž pracoval Komenský ve svých pansofických textech a jež zařadil do svého *Pansofického slovníku*, ale také projevem úcty, vděčnosti a přátelství skvělému znalci Komenského latinské terminologie.

Studie obsažené v tomto svazku jsou – s výjimkou právě zmíněného medailonku – řazeny v abecedním pořádku podle pojmů, o nichž pojednávají. Jistě bylo možné seřadit kapitoly podle jiných, vážnějších a promyšlenost celé stavby inscenujících věcných kritérií, vytvořit tematické skupiny a vnést do uspořádání knihy hlubší, sofistickovaný řád. O to se ostatně pokusila i tato úvodní studie ve své druhé části. Pokud přesto editoři po delších debatách dali při vytváření obsahu přednost zdánlivě jednoduchému alfabetskému řazení, stalo se tak právě s ohledem na význam, který tento typ administrace vědění nabýval v raně novověké knižní kultuře, a v aluzi na strukturu samotného *Pansofického slovníku*, který se stal intelektuálním základem a pramenným východiskem celé knihy. Přijetím tohoto klíče se editoři navíc vyvázali z implicitní povinnosti situovat studie do poloupností, jež by mohly neoprávněně sugerovat významové hierarchie. Nabízejí čtenářům svobodný, nelineární režim čtení, stejně jako Komenský, který ve svém *Lexiconu* demonstroval nejen praktické výhody abecedního řazení, ale v širokém kontextu raně novověké encyklopedistiky promýšlel jeho výhody i nevýhody, povahu a smysl.